

ალექსანდრე ჭულუხაძე

ტერმინ “ერის” ეტიმოლოგია და სემანტიკა უკველეს ქართულ წყაროებში

ტერმინ ერის ეტიმოლოგიისა და სემანტიკის შესახებ დღემდე მეცნიერთა მიერ რამდენიმე ვარაუდი იქნა გამოთქმული:

1. ნ.მარის სიტყვა **ერ**-ს თავდაპირველად სომხური სიტყვა **այრ** “ხალხიდან” ნასესხებად თვლიდა¹, რომელიც ინდოევროპული ***neriō-** “მამრი; მამაკაცი; მამაკაცური; მამრის ძალ-ღონე” < ***ner-(t-)/*aner-** “მამაკაცური; მამრისა; ღონიერი”² ფუძიდან წარმოებულ ძირეულ სომხურ სიტყვად ითვლება. მან შემდგომში თავისი აზრი შეიცვალა და ქართული **ერ**-ძირი ჰიპოთეტური ქალღანური **ir** “მამა; კაცი; მამრი” ფუძიდან ნასესხებად ჩათვალა³.

2. გ.მელიქიშვილის აზრით, ქართული **ერ**-სავარაუდოდ ინდოევროპული ოჯახის გერმანიკულ ენათა ჯგუფიდან იქნა ნასესხები და შესაძარებლად მოჰყავს ძვ.გერმანული და ფრიზიული **heri**, შვედური **här**, დანიური **hær**, გოთური **haryis**, ახ.გერმანული **Heer**, ძვ.ისლანდიური **herr** ძირები, ზოგადი მნიშვნელობით “ჯარი”⁴, რომლებიც საწყისი ინდოევროპული ***koro-s***//**koīō-s** “ომი; ბრძოლა; მეომარი; ომის მეთაური”⁵ ძირის დერივაციას წარმოადგენს. მისი მოსაზრება ა.აფაქიძემაც გაიზიარა⁶, მაგრამ აღნიშნული გერმანიკული ძირების ქართულ ენაში შემოსვლისა და დამკვიდრების დრო და გზები ძალიან ბუნდოვნად და ნაკლებსავარაუდოდ გამოიყურება.

1. Март Н.Я., Физиолог, Армяно-грузинский извод,Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, Т. VI, С-Петербург 1904, сс. 11, xxxv; Георгий Мерчул, Житие Григория Хандзтийского, издал Н.Я.Март, С-Петербург 1911, с. LXIII; Март Н.Я., Древнегрузинско-русский словарь к I-II главам Евангелия Марка, С-Петербург 1913, с. 39; Март, Н.Я., О числительных, Избранные работы, Т. III, Москва-Ленинград 1934, с. 281; Март Н.Я., Орбели, И., Археологическая экспедиция 1916 года в Вань, Петербург 1922, с. 38.

² Hübschmann H., Armenische Grammatik, I Theil, Armenische Etymologie, I-II abteilung, Leipzig 1895-1897, zз. 417-418; Pokorny J., Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, I band, Bern-München 1959, z. 765.

³ Март Н.Я., Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры, Избранные работы, Т. I, Ленинград 1933, с. 113.

⁴ მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბილისი 1965, გვ. 227.

⁵ Pokorny J., ibid, 615.

⁶ აფაქიძე ა., მოსახლეობის ერთეულების აღმნიშვნელი ტერმინები ძველ ქართულში, ორიონი აკაკი შანიძეს, თბილისი 1967, გვ. 90-96.

3. ლ. ჰერცენბერგის ვარაუდით, ქართული **ერ-** ძირი შესაძლოა ირანული *ariya* "არიელი, ირანელი" ძირიდან იქნა გადმოღებული ქართულში⁷.

4. მჩუხუას კი მიაჩნია, რომ ქართული **ერ-** ძირი წინარეპართველური *-რ- *-r- "სიმრავლე, სიუხვე" ძირიდან განვითარდა⁸.

ზემომოყვანილი ეტიმოლოგიური ვარაუდები არასწორია. სიტყვა **ერ-** V-XI საუკუნეების ნათარგმნ და ორიგინალურ ქართულ თხზულებებში "1. ხალხი, ხალხის კრებული, გუნდი; 2. სახალხო ლაშქარი, თავისუფალი მოლაშქრეები; მხედრობა; სპა, ლაშქარი, ჯარი" მნიშვნელობებითა და სხვადასხვა წარმოებულებით მრავალჯერაა დადასტურებული⁹.

ჩვ.წ. I-V საუკუნეებში საქართველოს ბარის მოსახლეობაში საკუთარი მიწის მქონე თავისუფალ მიწათმოქმედთა ფენა ჩამოყალიბდა, რომელიც ალბათ უკვე იმ დროს სასოფლო (ტერიტორიალურ) თემებში იყვნენ გაერთიანებულნი და სოციალურ-პოლიტიკური დიფერენცირების თვალსაზრისით, "**ლაოი**" – "**გლეხთა**" ანუ მეფეზე, ფეოდალებსა და დიდ მიწათმფლობელებზე დამოკიდებულ არათავისუფალ მიწათმოქმედთა და "**სამეფო მონებზე**" ანუ "უქონელთა, ღატაკთა" ფენებისაგან განსხვავდებოდა. თავისუფალ მიწათმოქმედთა გარკვეული ნაწილი დროთა განმავლობაში დაბალი წოდების არისტოკრატის ანუ წვრილახანაურთა ფენად ჩამოყალიბდა, რომელსაც პრივილეგიებთან ერთად მეფისა და მალალი წოდების დიდგვაროვანთა მიმართ გარკვეული სამხედრო

⁷ Герценберг Л. Г., **Индоевропейский, картвельский и иранский**, VI Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам иранской филологии (тезисы докладов), Тбилиси 1970, с. 20.

⁸ ჩუხუა მ., ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი 2000-2003, გვ. 174.

⁹ წიგნი ჯველისა აღთქუმისანი, ტ. I, შესაქმისაი, გამოსვლათაი, თბილისი 1989, გვ. 136; წიგნი ძველისა აღთქუმისანი, ტ. II, ლევიტელთაი, რიტუელთაი, მეთროსა სჯულისა, თბილისი 1990, გვ. 33; წიგნი ძველისა აღთქუმისანი, ტ. III, ისო ნავესი, მსაჯულთაი, რუთისი, თბილისი 1991, გვ. 47., 125; იმნაიშვილი ი. ვ., ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, თბილისი 1986, გვ. 157-160., 164., 165; აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი 1973, გვ. 148; იოვანე საბანის ძე, წამებანი წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტეისასა ჰაბოსი, აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, რედ. კაპელიძე, თბილისი 1935, გვ. 76; მარტვილობაი და მოთმინებაი წმიდისა ევსტათი მცხეთელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, (V-X სს.), თბილისი 1963, გვ. 42; **Март Н. Я., Физиолог, с. II; Георгий Мерчул, Жизнь Григория Хандзтзийского, там же**; ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი 1957, გვ. 3., 8., 31., 120., 137., 189., 190; ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი 1955, გვ. 112., 146., 173., 174., 175., 237., 239; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი 1955, გვ. 374., 376., 377, 384; მატეანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი 1955, გვ. 299; ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი 1955, გვ. 75., 84., 90., 112., 135; ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი 1955, გვ. 40., 41., 42., 57; იხ.: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წლები), გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი 1945.

ვალდებულებებიც გააჩნდა და არამედმივი, სახალხო ლაშქრის ბირთვს შეადგენდა. ასეთი სამობილიზაციო სამხედრო ძალა ძველ ქართულ წყაროებში თავდაპირველად **ერ-** ტერმინით, ხოლო შემდგომ ჯერ ადრეულფალაურიდან ნასესხები **სპა** და შემდგომ გვიანფალაურიდან ნასესხები **ლაშქარ-** ტერმინებით მოიხსენიება¹⁰.

ჩვენი აზრით, ტერმინ **ერ-**ს ქართულში თავდაპირველად "თავისუფალი ხალხის, თავისუფალი მიწათმოქმედისა" და მისგან განვითარებული ზოგადად "ხალხის, გუნდის" მნიშვნელობა ჰქონდა და შემდგომ მოხდა მისი სემანტიკური ტრანსფორმაცია "სახალხო მხედრობის, თავისუფალ მოლაშქრეთაგან შემდგარი მხედრობის, სპის, ლაშქრის, ჯარის" მნიშვნელობაში და სავარაუდოდ ჩვ.წ. III-IV საუკუნეების მიჯნაზე სამხრეთ კავკასიაში სასანური ირანის გაძლიერების პერიოდში საშუალო სპარსული და ფალაური სიტყვა **ēr** "თავისუფალი ადამიანი, თავისუფალი მიწათმოქმედიდან" იქნა ნასესხები. ტერმინი **ერ-**ი ქართულში ზემოაღნიშნული ორივე მნიშვნელობით XVIII საუკუნის ბოლომდე იხმარებოდა, მაგრამ დღევანდელ სალიტერატურო და სამეტყველო ენაში მხოლოდ "ხალხის, ნაციის"¹¹ მნიშვნელობით გამოიყენება და მთიულურ დიალექტსა და გუდამაყრულ კილოში "ძალის, შნოს"¹² მნიშვნელობითაც დასტურდება.

ჩვენთვის საინტერესო ტერმინი ჩვ.წ. IV-VIII საუკუნეების პართულ და საშუალო სპარსულ ანუ ფალაურ წყაროებში შემდეგი ლერიკატებითაა წარმოდგენილი: **ēr** [y] "თავისუფალი, თავისუფალი ადამიანი; ფალავანი", **ērīh** [ylyh] "1. თავისუფლება; კარგი, კეთილშობილი და ღირსეული ქცევა; 2. ხალხი; 3. ზორასტრელნი, მორწმუნენი"¹³, [ry] "თავისუფალი; კეთილშობილი ადამიანი"¹⁴, **ērīk/ērīg** [ylyk] "კეთილშობილი, ღირსეული, ღიღებუი, კეთილშობილი გვარისა; ჯიშისანი, კარგი მოდგმის"¹⁵, რომლებიც ძველი სპარსული **ariya-** "არეილი; კეთილშობილი წარმომავლობის ადამიანი; აზნაური; არისტოკრატია"¹⁶ ძირიდან მომდინარეობენ. შდრ.: ავესტური

¹⁰ ჯავახიშვილი ი., მასალები საქართველოს (ქართველი ერის) მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ტ. III-IV, თბილისი 1962, გვ. 213-214; ჯავახიშვილი ი., ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I, II/1, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VI, თბილისი 1982, გვ. 134-135; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, რედ. ვ.მელიქიშვილი, თბილისი 1970, გვ. 572-573; მელიქიშვილი ი., *ხათესავი, ტომი, ერი* ტერმინთა მნიშვნელობისა და ურთიერთმიმართებისათვის წმიდა წერილის ძველ ქართულ თარგმანებში, ქართველური მეცნიერება II, ქუთაისი 1998, გვ. 174-176.

¹¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. III, რედ. არნ.ქობავა, თბილისი 1953, გვ. 1392-1393.

¹² ლლონტი ა.ა., ქართულ კილოთქმათა სიტყვის კონა, თბილისი 1984, გვ. 219.

¹³ Nyberg H.S., *A Manual of Pahlavi*, Part II, Glossary, Wiesbaden 1974, p. 71; MacKenzie D.N., *A Concise Pahlavi Dictionary*, Reprint with corrections of the edition of 1971, London 1986, 30; Navvabi M., *Gozideye Andarze Puryutkayshan* (andarz furu TqaiSani, falauri teqsti), Tabriz University Journal, year 12th, p. 528; Bahar M., *Bundahishn* (bundahiSni, falauri teqsti), Tehran 2000, pp. 109., 190; Периханян А., *Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды*, Москва 1983, с. 9.

¹⁴ Gignoux Ph., *Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes*, in : *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, Vol. I, London 1972, p. 47.

¹⁵ Farevashi B., *Farhange Zabane Pahlavi* (ფალაური ენის ლექსიკონი), Tehran 2001, p. 179.

¹⁶ Kent R.G., *Old Persian*, Second Edition, Revised, New Haven 1953, p. 170.

¹⁷ Bartholomae Ch., *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904, z. 198.

airya//ariya- “არიელი; კეთილშობილი წარმომავლობის ადამიანი”¹⁷. მოყვანილი ძველი სპარსული და ავესტური ფორმები, საწყისი ძველი ირანული ძირის *āriā-//*ariā- “არიელი; კეთილშობილი და ღირსეული გვარისა”¹⁸ დერევატებს წარმოადგენენ, რომელიც, თავის მხრივ, სავარაუდოდ ინდოევროპული *ariō- “ბატონი; პატრონი; თავისუფალი ადამიანი”¹⁹ ძირიდანაა მიღებული. შდრ.: სომხური ნასესხობანი ēr “არიელი, კეთილშობილი” < ფალაური ēr ; anēr “არაარიელი; უცხოელი, უთვისტომო” < ფალაური an + ēr²⁰; erani “კურთხეული, დალოცვილი, ბედნიერი” < ფალაური ariya//ayra + (a)ni²¹; ari//arik “ირანელი, სპარსი” < პართული aryān “არიელი, კეთილშობილი; ირანელი”²².

ამ საკითხთან დაკავშირებით საყურადღებოა ზემოაღწერილ საშუალო სპარსულ ფორმებთან ფონეტიკურად მსგავსი ფალაური ტერმინი ēriḡān [‘ylyk’n] “ქვეშევრდომნი; საზოგადოების დაბალი ფენების წარმომადგენელი; არააზნაურული ფენის წარმომადგენელი”²³, რომელიც ēr [‘dl] > ēr + īḡ + ān “ქვეშ, ქვემო”²⁴ ძირიდანაა ნაწარმოები, მაგრამ ქართულ ტერმინ ერ-ს “ხალხი; სპა” < “თავისუფალი; კეთილშობილი” და ფალაურ ტერმინ ēr [‘yl] “თავისუფალი; ფალავანი; კეთილშობილი, ღირსეული; აზნაური” არანაირად არ უკავშირდება. ტერმინი ერ-ი ქართული ენიდან a-რ “სპა; ლაშქარი” ფორმით აბზახურ და r- “სპა; ლაშქარი” ფორმით აბზახურ ენებშიც იქნა ნასესხები²⁵.

¹⁸ Расторгуева В.С., Эдельман Д.И., *Этимологический словарь иранских языков*, Т. I, Москва 2000, с. 222; ასევე იხ.: Bailey H.W., *Arya II*, in : BSOAS, XXIII, 1, 1960, pp. 19-21.

¹⁹ Pokorny J., *ibid*, 67.

²⁰ Hübschmann H., *ibid*, z. 26.

²¹ Bailey H.W., *To the Zāmasp-namak I*, in : BSOS, VI, 1, 1930, p. 40.

²² Lamberterie Ch., *Arménien ari et anari*, in : *Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard*, Paris 1989, pp. 239-244.

²³ Oryan S., *Vazhenameye Pahlavi-Pazand* (ფალაურ-ფაზანდის ლექსიკონი), Tehran 1998, p. 205.

²⁴ MacKenzie D.N., *ibid*.

²⁵ ამ საკითხთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ.: Климов Г.А., Халилов М.Ш., *Словарь кавказских языков, Сопоставление основной лексики*, Москва 2003, с. 259.

ALEXANDER CHULUKHADZE

ETYMOLOGY AND SEMANTICS OF THE TERM *ER*- “NATION” IN THE ANCIENT GEORGIAN SOURCES

Until the present time several assumptions have been made by scientists about etymology and semantics of the term *er*- “Nation”:

1. N.Marr initially considered the word *er*- to be borrowed from the Armenian word *ayr* “people” but later he changed his position and considered the root of the Georgian *er*- to be borrowed from hypothetical Kaldanian root *ir* “father; man; male”. 2. In the opinion of G.Melikishvili, the Georgian *er*- is supposed to have been borrowed from the group of Germanic languages and he presented various data of these languages for comparison but the time and ways of introduction and inculcation of Germanic roots in the Georgian language look rather obscure and less possible. 3. As assumed by L.Herzenberg the Georgian root *er*- may have been borrowed into Georgian from the Iranian root *ariya* “Arian; Iranian”. 4. M.Chukhua considers that the Georgian root *er*- has been developed from the proto-Georgian root **-r*- “abundance, plenty”.

The abovementioned etymological assumptions are wrong. In the translated and original Georgian writings of V-XI centuries the word *er*- has been confirmed by meanings of “1.People, gathering, team of people; 2.People’s army, free troops, horsemen, troops, army” and various derivatives.

In the I-V centuries A.D. a layer of free land cultivators having their own land was established among population of lowlands of Georgia. Over the time, their certain part was established as a layer of low-ranking aristocrats. Apart from privileges, they had been bound with certain military obligations towards the King and high-ranking noblemen and they made a part of the regular people’s army. Such mobilized military force initially had been mentioned by the terms *er*- and later by the term *spa* which had been borrowed from the early Pahlavi language and afterwards by the term *laškar*- which had been borrowed from the late Pahlavi language.

In our opinion, the term *er*- initially had a meaning of “free people, free land cultivators” and the general meaning of “people, team” developed from it. Later it underwent semantic transformation into the meaning of “people’s army, army consisting of free soldiers; army, troops” and supposedly, in III-IV centuries A.D., in the period of strengthening of Sassanids Iran in the South Caucasus it was borrowed from the middle Persian word *er* “free person, free land cultivator”. The term *er*- was used in Georgian with both above-mentioned meanings until the end of the 18th century. But in the present literary and colloquial language it is used only with the meaning of “people, nation” and presented in the Mtiuletian and Gudamakarian dialects with the meaning of “power”.